

BATI TÜRKLERİNİN BİLMECELERİNDE ŞEKİL DEĞİŞİKLİĞİ VE VARYANTLAŞMA

Variation and Form Change in the Riddles of Western Turks

Yrd. Doç. Dr. Hatice İÇEL*

ÖZET

Türk halk edebiyatında türler genellikle nazım, nesir veya nazım-nesir karışımı bir yapıya sahiptirler. Bu alan içerisinde bilmeceler, şekil bakımından esnek bir yapıya sahiptir. Nesir şeklinde olan bilmecelerin yanı sıra nazım şeklinde olanlar da vardır. Bazen aynı bilmece metni, hem nesir hem de nazım olarak karşımıza çıkabilir. Bu makalede, Batı Türkleri'nin bilmece metinleri ele alınarak bunlarda meydana gelen şekil değişiklikleri tespit edilmiştir. Elde edilen örneklerden hareketle bilmecelerin şekil bakımından esnek olduğu, bunda varyantlaşmanın da etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu varyantlaşma bilmecenin sadece dış yapısını değil, iç yapısını da değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler

Bilmece, şekil, varyant, nazım, nesir

ABSTRACT

Genres in Turkish folk literature are usually in verse, prose or verse-prose form. Riddles in this branch have a flexible structure in terms of form. There are riddles in verse form as well as those in prose form. Sometimes, a riddle text may be in both prose and verse form. In this article, the riddle texts of Western Turks are examined and form changes in them are determined. Depending on the achieved samples, it is concluded that the riddles are flexible in form and variation is also effective in this. This variation changes not only the exterior structure of the riddle but also the interior structure of the riddle.

Key Words

Riddle, form, variant, verse, prose

Halk edebiyatı dediğimiz alan içerisinde türler nazım, nesir veya nazım-nesir karışımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alan içerisinde bilmeceler şekil bakımından diğer türlerden farklı bir konuma sahiptir. Bilmeceler hem nazım, hem de nesir şeklinde ifade edilebilirler. Bu nedenle bilmeceler şekil bakımından esneklerdir. Bilmecenin yapısındaki bu esnekliği bir mâni, bir koşma veya bir efsane metninde göremeyiz.

Bilmeceleri şekil özellikleri bakımından şöyle tasnif edebiliriz:

A. Mensur Bilmeceler

1. Yüklemsiz Bilmeceler

2. Yüklemliler Bilmeceler

a. Basit Cümleden Oluşanlar

b. Bileşik Cümleden Oluşanlar

c. Olumlu Cümleden Oluşanlar

ç. Olumsuz Cümleden Oluşanlar

B. Manzum Bilmeceler

1. Beyitten Kurulu Bilmeceler

2. Üçlükten Kurulu Bilmeceler

3. Dörtlükten Kurulu Bilmeceler

4. Mısra Sayısı Dörtten Fazla Olan Bilmeceler (İçel 2005: 91-92).

Dörtlük-Beyit Değişikliği

Bir bilmece metnini şekil bakımından yukarıdaki gruplardan herhangi birine sokabiliriz. Ancak bir de şekli oturmamış bilmece metinleri vardır ki, bunları bazen bir dörtlük, bazen beyit, bazen üçlük, bazen beşlik, bazen de nesir olarak da görebiliriz. Bu durumda varyantlaşmanın etkisi olduğu gibi bilmeceleri derleyen ve yazıya aktaran araştırmacıların da rolleri vardır.

Örneğin Türk bilmeceleri içerisinde bir tip oluşturan ve “Dağdan gelir taştan gelir / gelir” kalıp ifadesiyle

* Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde. hıcel@nigde.edu.tr

oluşturulan bilmece, bazı kaynaklarda dörtlük bazılarında ise beyit olarak verilmektedir. Dörtlük şeklinde olan, dörtlü hece ölçüsü esas alınarak oluşturulmuştur. Beyit şeklinde olanda ise sekizli hece ölçüsü hâkimdir. Yalnız bilmece metni incelendiğinde aslında, dörtlüğün beyitteki duraklardan bölünerek oluşturduğu izlenimi çıkmaktadır. Bilmece-nin okunuş tarzı da bunun böyle olduğunu destekler mahiyettedir.

Dağdan gelir,
Taştan gelir,
Bir kükremiş
Aslan gelir (sel) (Elçin 8).

Dağdan gelir
Daşdan gelir
Meşin bıyıklı
Enişden gelir (muşmula) (Göktaş 48).

Dağdan gelir
Taştan gelir
Beş payuklu
Eniştem gelir (muşmulu) (Hafız A 33).

Dağdan gelir, taştan gelir,
Bir yularsız (kudurmuş) aslan gelir
(sel) (Hamamizade 61).

Yularsız aslan (su) (Đukanovic 40).

Dağdan gelir, taştan gelir,
Bir yularsız aslan gelir (sel; dere)
(Hafız B 79, 80).

Dağdan geli, daştan geli
Bir sesli aslan gelir (sel) (Saatçi 70).

Altı ... üstü ... / İçinde bir (var) kalıp ifadesiyle oluşturulan bilmece ise soru bölümü kalıplaşarak farklı farklı cevapları karşılamak üzere kullanılmıştır. Soru bölümündeki bazı kelimeler hiç değişmezken, bazıları değişerek farklı cevapları karşılamaya ortam hazırlar. Böylelikle değişen bilmecenin soru bölümü dil, bıçak, kaplumbağa, fındık, kestaneye, şeftali, badem, yumurta cevaplarını

karşulamaktadır. Bilmece Tezel B 38, 40; Yançev 90; Hafız A 31 gibi kaynaklarda dörtlük olarak yer alırken Hafız B 88, 92; Saatçi 59, 88; Tezel A 7; Tezel B 62, 63; Şenkaya-Aygen 20; Elçin 43; Đukanovic 66, 88, 168; Hamamizade 34, 76; Güngör-Ozanoğlu 56, 57; Kafkasyalı 99 gibi kaynaklarda ise beyit olarak verilmiştir.

Altı mermer
Üstü mermer
İçinde bir
Bülbül öter (dil) (Yançev 137).

Altı mermer üstü mermer
İçinde bir bülbül oynar (dil) (Güngör-Ozanoğlu 56).

Bilmece metni dikkatlice incelendiği takdirde hece ölçüsü (durak sistemi) ve okunuş bakımından metnin beyit olması akla daha yatkın görünmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi bazen araştırmacının müdahalesi dışında, dörtlük olan bir bilmece beyit şeklinde de karşımıza çıkabilmektedir. Bunda bilmecelerin asıl yaratıcısı olan halkın rolü vardır. Toplum içerisinde bilmece soran kişi, aslında dörtlük olan bir bilmecenin iki mısramı unuttuğu takdirde bilmece beyte dönüşmüş olur. Böylece varyantlar ortaya çıkar. Zaten varyantlaşmada unutmamanın önemli bir rolü olduğu bilinmektedir.

Cevabı soru kalıplaşması yoluyla bazen sümük, bazen de burun-parmaklar-sümük olan ve dörtlükten oluşan bir bilmecenin beyitleri birbirinden ayrılarak ayrı ayrı bilmecelermiş gibi sorulabilmektedir:

Garannık yerden kadı gelir
Beş tene halayık karşı gelir
Aldım ele vurduğum yere
Hay Allah belasını vere (sümük)
(Kowalski 306).

Karanlık yerden bir hanım geliyor
Beş halayık ona karşı gidiyor (sümük) (Hamamizade 64).

Aldım ele vurdum yere
Allah belâsını vere (sümük) (Hamamizade 64; Güngör-Ozanoğlu 55).

Görüldüğü gibi dörtlük olan metin, ortadan ikiye ayrılarak beyte dönüşmüştür. Bilmecce metni, Gökçeoğlu 176; Ergun-Uğur 275; Başgöz-Tietze 586; Önal 100 gibi kaynaklarda da dörtlük olarak yer almaktadır. Bilmecenin iki mısraının unutulması beyte düştüğü diğer bir örnek ise şöyledir:

Karanlıktan iki hanım gelir
Beş halayık karşı gider (burun ve parmaklar; sümük) (Hafız B 92; Tezel A 7).

Aynı şekilde Hamamizade 6; Tezel B 80; Elçin 43; Taştan 4; Đukanovic 136 gibi eserlerde dörtlük olarak yer alan bilmece, Hafız B'de iki mısraı unutulmuş bir hâlde beyit olarak karşımıza çıkar. Yalnız beyit şeklinde olan metinde cevap da soru bölümüne uygun olarak; kucağı çocuklu gebe kadın yerine, gebe kadına dönüşmüştür.

Bir köprüden üç kişi geçer
Biri bakar basar geçer
Biri bakar basmaz geçer
Biri ne bakar ne basar ne geçer (kucağı çocuklu gebe kadın) (Güngör-Ozanoğlu 70; Çelebioğlu-Öksüz 207).

Bir köprüden iki kişi geçiyor
Birisini görerek birisini görmeyerek (gebe kadın) (Hafız B 105).

Diğer bir örneğimizde ise dörtlük olan metnin 1. ve 3. mısraları atılarak ve bu mısralarda yer alan bazı sözlerin değişerek beyte düştüğünü görürüz. Aslında her iki örnek karşılaştırıldığında soru bölümünde verilen ipuçları bakımından çok da fazla bir fark olmadığı görülür. Ancak söyleyiş güzelliği ve anlam bütünlüğünün dörtlük olanda daha ağır bastığı göze çarpmaktadır.

Uzun uzun yollardan
Bir acaip kuş gelir
Kırma badem dili var
Söyleyişi hoş gelir (mektup) (Başgöz-Tietze 479).

Bir humayun kuş gelir
Söyledikçe hoş gelir (mektup) (Hamamizade 48).

Dörtlük-Üçlük Değişikliği

Türk halk şiirinde üçlük, ender rastlanan nazım birimlerindedir. Bilindiği üzere halk şiirinde en çok kullanılan nazım birimi dörtlüktür. Yukarıda bazı bilmecelerin dörtlük ile beyit arasında değişen şekil özelliklerini incelemiştik. Dörtlükte yer alan bazı mısraların unutulması metnin beyte dönüşmesi neticesinde, yine de genel olarak kafiyeleniş ve hece ölçüsü bakımından sağlam bilmeceler ortaya çıkmıştır. Ancak aynı şeyi, dörtlük olan bir bilmece metninin bir mısraının unutulmasıyla oluşan üçlük bilmece için söyleyemeyiz.

Benim bir tek kuyum var
İçinde dolu suyum var
Su içinde yılan var
Ağzında da mercan var (lamba) (Tezel B 27).

şeklindeki bilmece, bazı kelime değişiklikleriyle Ergun-Uğur 276; Şenkaya-Aygen 29; Çelebioğlu-Öksüz 250; Ahundov-Tezcan 173 gibi kaynaklarda da dörtlük olarak yer almaktadır. Dörtlük olan metin incelendiğinde 2. mısra hariç 7'li hece ölçüsünün kullanıldığı ve aabb şeklinde kafiyelendiği görülmektedir. Oysa aşağıda vereceğimiz üç mısradan oluşan bilmece metinlerinin ilkinde bir kafiye düzeni yoktur, ikincisinde 1. mısra serbest olup 2 ve 3. mısralar birbirleriyle kafiyelidir. Soru bölümünde yer alan ipuçları bakımından da her iki bilmece metninde eksiklik vardır. Dörtlük olan metinde kuyu bütünüyle lambayı, içinde yer

alan su gaz yağını, yılan şişenin fitilini, mercan ise alevi tasvir etmek üzere kullanılmış ipucu kelimelerdir. Oysa üçlük metinlerde gaz lambasının içindeki yağı tasvir eden herhangi bir kelime yoktur. Bilmecede soru bölümünün işlevi, sorulan şeyi tasvir etmek amacıyla birtakım ipuçları vermektir. Ancak bilmece bir taraftan bunu yaparken, bir taraftan da cevabı gizlemek zorundadır. Oysa aşağıda yer alan ilk örnekte lambanın alevi, yılanın ağzında yer alan mercan yerine daha kolay çağrışım yapacak alov kelimesi kullanılarak ima edilmiştir. Bu da bilmece metninin kusurlu taraflarından birisidir.

Bizim evde guyu var
Guyunun ağzında ilan
İlanın ağzında alov (neftli çırağ)
(Kafkasyalı 91).

Bizim bahçede bir kuyu var
Kuyunun içinde bir yılan
Yılanın ağzında mercan (lamba)
(Çelik 283).

Diğer bir örneğimiz ise;
Mavi atlas
İğne batmaz
Makas kesmez
Terzi dikmez (gökyüzü) (Çelebioğlu-Öksüz 60; Taştan 33; Hafız B 79).

şeklindeki bilmecedir. Metin bazı değişikliklerle Güngör-Ozanoğlu 108'de de dörtlük olarak yer almaktadır. Bilmece 4'lü hece ölçüsüyle söylenmiştir. Dörtlükte ses benzerliğinin redifler üzerine kurulduğu görülmektedir. Aşağıda vereceğimiz üçlük şeklindeki örnekte de şekil bakımından söylediğimiz şeyler geçerlidir. Bilmecenin soru bölümünde ipucu mahiyetinde kullanılan kelimelere baktığımız zaman bunların atlas, iğne ve makas gibi üç isim ve dik- fiilinden oluştuğu görülmektedir. Bu kelimeler terzi ile ilgili kelimelerdir ki, dörtlük olan

örnekte terzi kelimesi de kullanılmıştır. Oysa üç mısradan oluşan örnekte terzi kelimesine yer verilmemiştir. Bu nedenle üçlük olan örnek ipuçları bakımından eksik bir bilmecedir.

Mavi atlas
İğne batmaz
Makas kesmez (gökyüzü) (Göktaş 23).

Yıldız cevabına sahip bir bilmece-mizde de durum aynıdır. Dörtlük olan metin hece ölçüsü ve ses benzerliği açısından oturmuş bir yapıya sahiptir. İpuçlarının tutarlılığı açısından da dörtlük olan metin daha ön plandadır. Bilmecenin cevabı yıldız olduğuna göre 2. mısradaki ipucu kelimesi olan kızların sıfatı otuz iki değil, yüz bin olmalıdır. Ayrıca üçlük olan metinde yıldızların gece dizildiğine değinilmeden, sabah dağıldığından bahsedilmektedir. Bu nedenle ikinci örneğimiz sağlam bir yapıya sahip değildir. Ancak bilmecenin söylendiği sahayı ve sahanın Türkiye'ye uzaklığını düşündüğümüz zaman bu unutmaya doğal karşılanmalıdır.

Biz biz idik biz idik
Yüz bin tane kız idik
Gece oldu dizildik
Sabah oldu silindik (yıldız) (Sılacı 140; Elçin 9; Şenkaya-Aygen 6; Taştan, 83).

Biz biz biz idik
Otuz iki kız idik
Sabahleyin dağıldık (yıldızlar)
(Mahmut-Mahmut 113).

Dörtlük-Beşlik Değişikliği

Türk halk edebiyatında beşlik de çok fazla kullanılmayan nazım birimlerindedir. Bilmece metinleri içerisinde beş mısradan kurulu olanlar, örnekleri çok olmasa da vardır. Ancak bunların geneli dörtlük olan metne bir mısra ilavesiyle oluşturulmuş bilmecelerdir.

Dörtlük-üçlük değişimleri kısmında ele aldığımız gökyüzü cevabına sahip olan;

Mavi atlas
İğne batmaz
Makas kesmez

Terzi dikmez (gökyüzü) (Çelebioğlu-Öksüz 60; Taştan 33; Hafız B 79).

şeklindeki bilmeceenin beş mısradan kurulu olan biçimi de vardır. Beş mısradan kurulu olan örnek de dört mısradan kurulu olan gibi hece ölçüsü ve ses benzerliği açısından sağlam bir yapıya sahiptir. İpuçları bakımından da aynı durum söz konusudur. İki metin arasındaki farklar ise 2. örneğe “Arşın yetmez” mısramın eklenmesi ve son mısrada yer alan dikfilinin burada biç- olmasıdır.

Mavi atlas,
Arşın yetmez,
İğne batmaz,
Makas kesmez,
Terzi biçmez (gökyüzü) (Elçin 5).

Dörtlük olan bilmeceye bir mısra eklenerek, soru bölümünün beşlik yapılması bazen cevap bölümünün değişmesine de sebep olur. Ele alacağımız örnek, bütün Türk topluluklarında bilinen, 33 farklı varyantı olan ve bu varyantlara göre cevap kısmı da değişen bir bilmece- dir.

Dağda daliman
Suda Süleyman
Tuzsuz pişen aş
Köpüklüce taş (tavşan, balık, hoşaf, sabun) (Başgöz-Tietze 735).

Bilmece dört mısradan oluşmakta ve her bir mısra farklı bir şeyi sormaktadır. Bu dörtlüğe bir mısra eklenerek (Yeşil başlı kuş) metin beşlik yapılmıştır. Bu eklemeye cevap kısmında da değişiklik olmuş ve var olan dört cevaba ördek de eklenmiştir.

Dağda daliman,
Suda Süleyman,
Yeşil başlı kuş,
Tuzsuz pişen aş,
Köpüren taş (tavşan, balık, ördek, pelte, sabun) (Tezel A 46).

Diğer bir örneğimiz ise mektup cevabına sahip bir bilmececi. Dörtlüğün sonuna eklenen mısra “Gözlerinnen yaş geli” ifadesi “Ne diyerse hoş geli” ifade- siyle anlam bakımından çok fazla bağ- daşmaz. xaxa şeklindeki kafiye düzeni çok sık olmasa da mânilerde kullanılmaktadır. Beşlik olan örnekte karşımıza çıkan xaxaa şekli, çok fazla rastlanılan bir düzen değildir. Bunlardan hareketle son mısraın yapı içerisinde eğreti durdu- ğunu söyleyebiliriz.

Uzun uzun yollardan
Bir acaip kuş gelir
Kırma badem dili var
Söyleyişi hoş gelir (mektup) (Baş- göz-Tietze 479).

Uzun uzun yollardan
Bir eceyib kuş geli
Kırma badem dili var

Ne diyerse hoş geli
Gözlerinnen yaş geli (mektup) (Sa- atçi 93).

Dörtlük-Nesir Değişikliği

Şimdiye kadar ele aldığımız örnek- lerin hepsi, nazım şeklinde olan bilmece- lerdir. Dörtlük olan bir bilmece ister bey- te, ister iki, üç veya beş mısradan oluşun bir metne dönüşün nazım özelliğini yine de korur. Yani mısra sayılarındaki farklıklar dışında, şekil bakımından çok fazla bir değişiklik olduğunu söylemek mümkün değildir.

Manzum bir bilmeceenin nesre dö- nüşmesi ise çok sık rastlanılan bir durum değildir. Bu tür bilmeceelerin oluşmasın- da unutmamızın payı çok büyüktür. Öyle ki, metnin esas şekli bile değişerek na-

metni ortaya çıkmıştır. Ancak metin, bilmece olarak sağlam bir yapıya sahip değildir. Yukarıda da değinildiği gibi bir bilimcede verilen ipuçları çok önemlidir. Bu ipuçları sorunun bilinmesine zemin hazırlayacak kadar açık olmalıdır. Ancak burada verilen “arpa, saman istemek” ipucundan hareketle, cevabı doğru tahmin etmek oldukça güçtür. Çünkü modern aletlerin hepsi arpa saman istemeden, yani eskiden ulaşım aracı olarak kullanılan hayvanlardan (eşek, deve, katar, vb.) farklı olarak yem yemeden çalışmaktadır.

Arpa, saman istemez (gayıg, gemi) (Kafkasyalı 93).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bilimce-ler şekil itibarıyla sağlam bir yapıya sahip değildirler. Dörtlülük şeklinde olan bir bilmece bazen beyit, bazen üçlük, bazen beşlik, bazen de nesir olarak karşımıza çıkabilmektedir. *Varyantlaşma* diyebileceğimiz bu hadisede bilimcelerin yayıldığı geniş Türk coğrafyası kadar (bölgeden bölgeye geçerken meydana gelen unutmalar) kaynak kişinin hafızası da etkilidir. Bilimcenin şeklinde meydana gelen bu değişiklik, bazen onun muhtevasını da etkilemiştir. Buna bağlı olarak bazı bilimce-ler anlam bakımından bozulmuş ve yapılarında bazı eksikler ortaya çıkmıştır. Şekil ve muhtevadaki bu değişiklik, bozuk varyantların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı bilimce-lerde ise şekil değişikliği olmasına rağmen, bilmece anlamından pek fazla bir şey kaybetmemiştir.

KAYNAKLAR

- Ahundov, Ehliman-Semih Tezcan (1994), *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, Ankara.
Başgöz, İlhan-Andreas Tietze (1999), *Türk Halkının Bilimce-leri*, Ankara.
Çelebioğlu, Âmil-Yusuf Ziya Öksüz (1995), *Türk Bilimce-ler Hazinesi*, İstanbul.
Çelik, Ali (1999), *Trabzon-Şalpaazarı Çepni Kültürü*, Trabzon.
Dukanovic, Marija-Ljubinka Rajkovic (1980), *Türk Bilimce-leri / Les Enigmes Turques*, Belgrade.

- Elçin, Şükrü (1983), *Türk Bilimce-leri*, Ankara.
[Ergun], Saadettin-Mehmet Ferit [Uğur] (2002), *Konya Vilâyeti Halkiyat Ve Harsiyatı*, Konya.
Gökçeoğlu, M. (1988), *Tezler Ve Sözler*, Lefkoşa.
Göktaş, Köksal (1982), *Halk Edebiyatı Tezlerindeki Türk Bilimce-leri*, Erzurum. Yayınlanmamış lisans tezi.
Güngör, Nasih-İhsan Ozanoğlu (1939), *Kastamonu Bilimce-leri*, İzmir.
Hafız, Nimetullah (1989), *Makedonya Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, İstanbul.
Hafız, Nimetullah (1990), *Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri I*, Ankara.
Hamamizade İhsan (1930), *Bilimce-ler*, İstanbul.
İçel, Hatice (2005), *Batı Türklerinin Dörtlülüklerden Kurulu Bilimce-leri Üzerinde Bir Araştırma*, Konya (Yayınlanmamış doktora tezi).
Kafkasyalı, Ali (2002), *İran Türk Edebiyatı Antolojisi-I*, Erzurum.
Kowalski, Tadeusz (1932), “Türkische Volksrätzel Aus Kleinasien”, *Archiv Orientalni*, 4 (3), Prag, 295-324.
Mahmut, Enver-Nedret Mahmut (1997), *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Ankara.
Önal, Mehmet Naci (1997), “Dobruca Türklerinin Bilimce-leri”, *Folklor / Edebiyat*, (10), Ankara, 83-107.
Saatçi, Suphi (1984), *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul.
Silacı, Ferhat (1960), *Seçilmiş 1001 Bilmece*, İstanbul.
Şenkaya, Mehmet-Mehmet Saadettin Aygen (1980), *Afyonkarahisar Bilimce-leri*, Afyon.
Taştan, Ömer (1983), *Halk Edebiyatı Tezlerindeki Türk Bilimce-leri II*, Erzurum. Yayınlanmamış lisans tezi.
Tezel, Naki (1941), *Bilimce-ler ve Maniler*, Ankara.
Tezel, Naki (1969), *Türk Halk Bilimce-leri*, Ankara.
Yançev, Mihail (2002), *Mani ve Bilimce-ler*, Ankara.